

STAČIATIKIŲ
INTEGRACIJA
Į LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
VISUOMENĘ
XV–XVI A. © *Genutė Kirkienė*

Viduramžiais ir ankstyvaisiais amžiais Europoje besikuriančių tautinių monarchijų integraciniai procesai apėmė regioninius ir iš dalies etninius segmentus. Visiems žinoma, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija (toliau – LDK) ir iš dalies Lenkijos valstybėse egzistavo ne tik etniniai subjektai, bet, svarbiausia, konfesiniai visuomenės segmentai. Ši konfesinė segmentacija tapo netgi Europos istorinių regionų paieškos pagrindu ir ribų kriterijumi. Vienas iš Vidurio Europos, kaip istorinio regiono koncepto autorių Oskaras Haleckis rytinę šio regiono (Vidurio Europos) ribą sutapatino su katalikiškojo ir stačiatikiškojo regionų sandūros linija. Tokiu atveju Vidurio Rytų Europos regiono riba eina per LDK vidurį, t.y. dalija ją į dvi dalis. Šitoks apibendrintas vaizdinys išliko iki mūsų dienų, pvz. Samuelis Huntingtonas ne tik Vidurio Europos, bet ir Vakarų civilizacijos ribą brėžia pagal etninės Lietuvos rytinius pakraščius¹.

Tačiau O. Haleckis nesustojo savo apmąstymuose ir būtent į šį apibendrintą vaizdinį netilpo LDK ir iš dalies Lenkijos integraciniai procesai, kurių vienas iš svarbiausių buvo bažnytinė unija. Dėl to, specialiai tirdamas Bažnyčių unijos problematiką fundamentaliame veikalė „Nuo Florencijos iki Brastos“², jis Bažnyčių uniją traktavo kaip fenomenalią (neturinčią analogų kituose Europos kraštuose) Lenkijos ir Lietuvos, sujungtų dinastine unija, valstybių problemą, kurią jos visuomenei iškėlė Krėvos sutartis. O. Haleckio koncepcija grindžiama prielaida, kad būtent šios valstybės buvo vienintelės Europoje valstybės, kuriose katalikas valdovas turėjo itin gausų stačiatikių konfesijos būrį. Šis fenomenas, anot Haleckio, 1395–1396 m. ir 1415–1418 m. padarė Vytautą ir Jogailą europinio masto Bažnyčių unijos politikais, formulavusiais visuotinės unijos (tarp Konstantinopolio patriarcho ir Romos popiežiaus) idėją, kuri galėjo būti sudaryta Bažnyčių unijos susirinkime³.

¹ *Huntington S. P.* The Clash of Civilizations? // *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, Summer 1993, pp. 22–49.

² *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red.J. Kłoczowskiego, 1–2. Lublin, 1997.

³ Ten pat, t. 1, s. 33–46. Plg. *Trajdos T. M.* Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak, bułgarscy duchowni prawosławni // *Balcanica Posnaniensia*, 1985, t. 2, s. 226–232; *Kłoczowski J.* Jagiełło i Witold wobec prawosławnych: próba ich dowartościowania w 1417 r. //

Kaip žinia, Florencijoje buvo susitarta dėl dogmų ir savos liturgijos išlaikymo⁴. Sudarius šią uniją ir jai žlugus (turkams užgrobęs Konstantinopolį, niekada daugiau neiškilo visuotinės unijos idėja), problema persikėlė į lokaliųjų arba regioninių unijų su atskiromis Rytų bažnyčiomis lygmenį. Tokia unija ir buvo realizuota 1596 m. Brastoje. Paprastai Brastos bažnytinė unija laikoma visos stačiatikių visuomenės integracija, tačiau iš esmės dalis stačiatikių visuomenės, tiksliau – aukščiausias jos sluoksnis jau buvo nuėjęs kitais keliais, vadinasi, integracinis stačiatikių diduomenės mechanizmas veikė žymiai anksčiau. Labiausiai paplitęs S. Kot'o integracinis modelis, jog stačiatikiai ėjo į reformaciją ir iš jos negrįžo į stačiatikybę, bet pasuko į katalikybę. Kitas modelis – stačiatikiai į katalikybę grįždavo prieš reformaciją. Tačiau, svarbiausia, būta ne bažnytinės unijos bandymų, o ištiso proceso, kurio istoriografija nematė. Čia verta grįžti prie O. Haleckio koncepcijos svarstymo.

O. Haleckis Lietuvos ir Lenkijos valstybėje 1458–1503 m. įžvelgė ne lokalinės, o visuotinės Bažnyčių unijos realizavimo variantą, kuris įvardinamas Florencijos unijos atgimimu⁵. Šį reiškinį jis ir siejo su naujai paskirtu (nominacija – 1458 m. rugsėjo 5 d.) unitinių pažiūrų naujos Kijevo metropolijos (atskirtos nuo Maskvos) metropolitu Grigaliumi Bulgaru⁶, kurį pašventino ir egzilinis Konstantinopolio patriarchas unitas – Grigalius Mamma pagal graikų apeigas.

Bažnyčių unijos procesas po Grigaliaus mirties, anot Haleckio, priklausė nuo to, kas bus jo pasekėjas ir ar jis bus pripažintas LDK rusėnų vyskupų⁷. Autoriaus manymu, taip pat buvo unitinių pažiūrų iki 1503 m. ir kiti metropolitai: Misaelis (1430–1476), Simonas (1480/1–1488), Jona (1488–1494), Makarijus (1495–1497), Bulgarinovičius (1498–1501). Juos rėmė pats valdovas. Šie metropolitai, būdami turkų valdžioje negalėjo laisvai reikšti savo įsitikinimų ir siekė likti vienybėje su katalikų bažnyčia ir popiežiumi, kartu visiškai nenutraukdami ryšių su Konstantinopolio patriarchu. Haleckis manė, kad metropolito Bulgarinovičiaus veikla buvo tarsi

Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedem-dziesiąt rocznicę urodzin, oprac. Z. H. Nowak. Toruń, 1992, s. 174–179.

⁴ Florencijos Bažnytinės Unijos esmė – pasiektas kompromisas pagrindiniais teologijos klausimais: stačiatikiai pripažino popiežių *Vicarius Christi* pagal visuomeninių susirinkimų nutarimus ir šventuosius kanonus. Popiežius buvo pripažintas hierarchiškai pirmas tarp penkių (po jo eilės tvarka sekė patriarchai: Konstantinopolio, Aleksandrijos, Antiochijos ir Jeruzalės); pripažinta abiejų Bažnyčių Eucharistijos tradicija (Vakarų – neraugintos duonos, Rytų apeigų – raugintos), patvirtinta abiejų Bažnyčių krikšto sakramento praktika; palikta teisė Rytų Bažnyčiai skaistykla interpretuoti savaip, svarstytas Filioque klausimas ir pagaliau, abiem Bažnyčioms buvo paliktos skirtingos apeigos.

⁵ *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kloczowskiego, t. 1. Lublin, 1997, s. 116–137.

⁶ Ten pat, s. 119–122.

⁷ Ten pat, s. 136.

tvirtas akordas, siekiantis įtvirtinti visuotinę Bažnyčių uniją Lietuvos ir Lenkijos valstybėje. Šio metropolito veikloje mes matome visus šios Bažnyčių unijos subjektus: LDK valdovą Aleksandrą, popiežių Aleksandrą VI, Vilniaus vyskupą Albertą Taborą, Konstantinopolio patriarchus Nifontą II ir Joachimą I, o taip pat patį metropolitą Bulgarinovičių. Kaip tik šių asmenų dalyvavimas ir buvo Haleckiui visuotinės Bažnyčių unijos apibūdinimo kriterijus (tiesa, autorius tokios griežtos definicijos nepateikė). Tuo tarpu regioninė arba lokalinė Bažnyčių unija, sukurta Breste 1596 m., jau neturėjo esminio visuotinės Bažnyčių unijos subjekto – Konstantinopolio patriarcho.

Po Bulgarinovičiaus veiklos daugiau bažnytinės unijos bandymų nebuvo, tad Haleckiui lūžis – 1503 m., kai nauju Kijevo metropolitu tapo Juozapas Soltanas. Nors nei šis, nei po jo buvę metropolitai nedeclaravo atsimitimo nuo bažnytinės unijos, tačiau ir neieškojo popiežių palaiminimo. Nematyti intensyvesnių ryšių ir su Konstantinopolio patriarchais⁸. Todėl O. Haleckis nuo šio momento įžvelgė Florencijos Bažnyčių unijos proceso nutrūkimą.

Vis dėlto šios problemos istoriografijoje novatoriškiausias Haleckio pastebėjimas yra tas, kad ir po 1503 m. būta Florencijos Bažnyčių unijos tradicijos⁹. Autorius pastebėjo keletą faktų, iš kurių svarbiausias LDK reiškiny – kunigaikščio Jurgio Sluckišio deklaracija apie vienybę su katalikų bažnyčia: viena, jis 1526 m. fundavo katalikų bažnyčią Veisiejuose, o antra, vedybų su katalike klausimu, kreipėsi į popiežių Klemensą VII, pripažindamas jo viršenybę, kartu teigdamas, kad gyvena pagal graikų apeigas, tačiau pripažįsta ir katalikų tikėjimą¹⁰. Šią Haleckio koncepciją būtų galima papildyti tiek kitų autorių, tiek naujai pastebėtais faktais. Tačiau Haleckio koncepcija, aiškinusi minėtą laikotarpį, paliko neaiškumą – nebuvo paaiškintas mechanizmas, kaip tie faktai gali egzistuoti, jeigu yra nutrūkęs bažnytinės unijos procesas. Taigi O. Haleckis neįvertino ar neplėtojo galimų kitų bažnytinės unijos sampratų ir fokusavo dėmesį tik į Kijevo metropolitų ryšį su Roma. Jis ir pats pripažino, kad galimi ir asmeniniai stačiatikių ryšiai su popiežiumi.

Atrodo, kad Haleckio pastebėtas visuotinės Bažnyčių unijos procesas 1458–1503 m. LDK buvo realizuojamas paraleliai ir ieškant naujo unijos modelio, kurio subjektais tapo katalikiškosios stovyklos atstovai. Ir tai sąlyginai būtų galima įvardinti lokalinės neformalios bažnytinės unijos procesu, kuriame dominuoja katališkiosios stovyklos subjektai: popiežius, valdovas, katalikų vyskupai ir bernardinai.

⁸ Šiuolaikinėje literatūroje ši situacija apibūdinama kaip Lenkijos ir Lietuvos stačiatikių bažnyčios palikimas likimo valiai. *Kumor Ks. B.* Historia kościoła, t. 4. Lublin, 2003, s. 223–227.

⁹ *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1. Lublin, 1997, s. 167–192.

¹⁰ Ten pat, s. 181–182.

Šis reiškiny s labiau išryškėjo po 1503 m., kada fiksuojamas pasyvus metropolitų vaidmuo. Prie šio klausimo dar grįšime. Tačiau anksčiau (kai visuotinės Bažnyčių unijos subjektai XV a. antrojoje pusėje buvo aktyvūs) lokalinės bažnytinės unijos reiškiniai buvo pridengti to proceso, kurį Haleckis pavadino Florencijos Bažnyčių unijos atgimimu. Bet ir tada būta specialių ar individualių (kaip pvz. Soltanai, Jonas Sapiega, Mykolas Glinskis) prozelitizmo atvejų, patvirtintų paties popiežiaus. Visa tai tarsi buvo visuotinės Bažnyčių unijos realizavimo formos, tačiau jos jau turėjo kitą konkretesnį turinį. Jos bet kuriuo atveju rodė „didesnį“ unitiškumą, nei patriarchų ir metropolitų propoguojamos bažnytinės unijos formos. Šio turinio kitoniškumas turėjo dar labiau matytis LDK bažnytinės unijos katalikiškųjų subjektų – valdovo ir vyskupų – akimis, juo labiau, kad šie demonstravo savarankiškas pozicijas bažnytinės unijos atžvilgiu. Čia turėjo daugiausia lemti valdovo laikysena.

Florencijos unija, kaip žinoma, palikdama teisę buvusiems stačiatikiams į jų graikiškas apeigas, o kartu reikalaujama perėjimo prie katalikiškos dogmatikos, vis dėlto paliko plačią šių dalykų interpretacijos skalę: nuo stačiatikius tenkinančio formalaus popiežiaus primato pentarchijos rėmuose pripažinimo iki dogmatinių subtilybių realizavimo. Tačiau liko visiškai neaišku, koks galimas kontrolės mechanizmas, kad nei vieni, nei kiti neperžengtų Florencijos unijos numatytos skalės, juo labiau, kad neaišku, ką konkrečiai reikia kontroliuoti, jei formulės yra kompromisinės. Ir čia atsiranda katalikų vyskupų siekis antrą kartą krikštyti stačiatikius.

Pastarasis katalikų reikalavimas, realizuojant bažnytinę uniją, net nebuvo svarstytas Florencijos suvažiavime, todėl stačiatikių atžvilgiu antro krikšto reikalavimas galėjo būti jų interpretuojamas kaip katalikų dvasininkijos savivalė. Antra vertus, būta skirtingų bažnytinės unijos sampratų ne tik tarp stačiatikių ir katalikų, bet ir pačioje katalikų stovykloje.

Istoriografijoje Viktoras Gidžiūnas, o taip pat R. Trimonienė yra atkreipę dėmesį, kad XV a. antrojoje pusėje Bažnyčių unijos įgyvendinimo procese būta dviejų stovyklų: vienoje pusėje buvo bernardinai, karalius Kazimieras bei stačiatikių metropolitas, nereikalavę antrojo krikšto iš stačiatikių, o kitoje – Lenkijos ir Lietuvos vyskupai, kurie reikalavo grįžtančius į Bažnyčių vienybę stačiatikius perkrikštyti.

Bernardinai, norėdami išvengti iš katalikų dvasininkijos pusės galimų kaltinimų, kam jie įsileidžia į savo bažnyčias stačiatikius, išsireikalavo iš popiežiaus 1475 m. liepos 12 d. bulę, kuri suteikė jiems teisę įsileisti į savo bažnyčias graikų apeigų krikščionis¹¹. Be to, norėdami stačiatikius įtikinti unijos efektyvumu, bernardinai pradėjo leisti liturgines knygas, kuriose „būtų pataisytos stačiatikių klaidos“ (Anot V. Gidžiūno, knygų serija bažnytine slavų kalba buvo net pradėta spausdinti Friolio

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (toliau – KDKW), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1932–1948, Nr. 292, s. 340–341.

Švaipolto spaustuvėje Krokuvoje, tačiau tai iki galo nebuvo įgyvendinta)¹². Tačiau ši bernardinų iniciatyva katalikų vyskupų buvo sustabdyta. Nepaisant bernardinų pastangų atvesti stačiatikius į bažnyčių vienybę, gyvenime būta kitaip – katalikų dvasininkai kaip tik reikalavo iš stačiatikių antrojo krikšto arba šį faktą patvirtinančio dokumento. Tą parodė Aleksandro Soltano pavyzdys. Šis, norėjęs priimti Vilniaus katedroje komuniją, bet neturėjęs liudijimo, kad atsigręžęs į katalikybę, buvo iškeiktas kunigo: „Šuo antrą kartą nepasikrikštijęs, išdrįso artintis prie Dievo stalo“¹³. Kita vertus, Trimonienė atkreipė dėmesį į Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretoriaus Vilniaus klebono Erazmo Cioleko aiškinimą, kad „rusai, pripažinę bažnytinę uniją, bet nepriėmę Šv. Krikšto sakramento, tik sustiprina savo paklydimus. Mirties dieną jie šaukiasi brolių pranciškonų observantų, – jų ir buvo jie suklaidinti, – kad jiems patarnautų“¹⁴. Vadinasi, LDK katalikiškoji hierarchija savaip interpretavo, o kartu nepriėmė visuotinės Florencijos unijos nuostatų. Ji turėjo savo bažnytinės unijos modelį – stačiatikiai, grįžtantys į Bažnyčių vienybę, privalėjo iš naujo krikštytis. Taigi šios skirtingos bažnytinės unijos sampratos turėtų tilpti po O. Haleckio *visuotinės bažnyčių* unijos atgimimo sąvoka. Tačiau taip nėra. Būta paralelinio proceso – tai rodo Kazimiero ir bernardinų veikla: Misaelio laiško 1476 m. turinys atspindi to laikmečio vykdomą socialinę politiką, būtent bažnytinės unijos įgyvendinimą tarp stačiatikių. Laiško signatarai, prieštaraudamai dėl antrojo krikšto, siekia kokybiškesnės bažnyčių unijos.

XV a. antrojoje pusėje bažnytinės unijos iniciatyva buvo valdovo rankose, nes nuo jo priklausė metropolitų išrinkimas¹⁵. Aiškėja, kad nuo šio momento bažnytinė unija formavosi jau katalikiškų subjektų lygmenyje. Stačiatikių integracinį mechanizmą rodytų ir popiežių bulės. Popiežius Sikstas IV 1481 m. rugpjūčio 31 d. išleido bulę, nurodančią laikytis Florencijos unijos nutarimų¹⁶. Ją kartojo 1487 m.

¹² Žr.: *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų–bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, t. IX. Roma, 1982, p. 114.

¹³ *Kutrzeba J., Fijalek J.* Kopiarz rzymski Erazma Ciołka // *Archiwum Komisji Historycznej*, 1, ser. 2. Kraków, 1924, s. 77.

¹⁴ *Trimonienė R.* Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, Metraštis, t. XII. Vilnius, 1998, p. 337.

¹⁵ Galima teigti, kad bažnytinės unijos likimas priklausė ne tik nuo to, kas bus jos įpėdinis ir ar jis bus pripažintas, bet visų pirma nuo valdovo pozicijos. Faktas, kad Kazimieras griežtai atmetė Konstantinopolio patriarcho „peršamą“ metropolitą Spiridoną ir išsirinko Kijevo metropolitą Polocko vyskupą Simoną, suprantama, lojalų sau, o tuo pačiu ir Romos popiežiui, rodytų, kad Kazimieras tuo metu turėjo būti akivaizdžiai perėmęs bažnytinės unijos iniciatyvą į savo rankas. Juk kitu Kijevo metropolitą stačiatikių vyskupų 1489 m. išrinktas Polocko vyskupas Jonas Glezna taip pat visų pirma buvo patvirtintas valdovo Kazimiero ir tik po to kreiptasi į Konstantinopolio patriarchą dėl jo įšventinimo.

¹⁶ KDKW, Nr. 319, s. 377–378; Apie tai žr.: *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų–bernardinų

birželio 19 d. ir popiežius Inocentas VIII, leidęs priimti bernardinų globon grįžtančius naujatikius bei suteikti jiems išrišimą ir nereikalauti antrojo krikšto¹⁷. Tokie patys pageidavimai buvo išreikšti 1501 m. rugpjūčio 23 d. popiežiaus Aleksandro VI bulėje Vilniaus vyskupui Albertui Taborui¹⁸.

Taigi ar negalėtume jau Kazimiero valdymo laikais įžvelgti lokalinės Bažnyčių unijos, realizuotos Brastoje, ištakų? Kita vertus, jeigu metropolitų unitinės orientacijos parėmė ne tik stačiatikių vyskupai, bet veikiausiai ir stačiatikių didikai, tad galbūt reiktų kalbėti apie bažnytinės unijos realizavimą tik aukščiausiojo stačiatikių sluoksnio lygmenyje?

Aleksandro valdymo laikotarpiu Kijevo metropolija Juozapui Bulgarinovičiui buvo pažadėta su ta sąlyga, kad šis dirbs unijos naudai¹⁹. Aiškėja, kad šio metropolito misija – įtvirtinti visuotinės Bažnyčių unijos modelį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Juo labiau, kad tuo metu buvo itin ryškūs tokios unijos subjektai. Iš vienos pusės – patriarchas, metropolitas ir stačiatikių vyskupai, iš kitos – katalikiškoji linija: popiežius, valdovas bei katalikų vyskupai.

Tačiau šiuo laikotarpiu išryškėjo žymiai radikalesnis bažnytinės unijos bandymas – stačiatikių diduomenės integracinis mechanizmas.

Lenkų istorikas Maroszekas²⁰ 1495–1503 m. laikotarpyje pamatė ištisą bažnytinės unijos realizavimo sąjūdį ir šiame procese įžvelgė radikaliausią bažnytinės unijos formą – vieningos dviejų apeigų bažnyčios kūrimą (tuo tarpu unitinė bažnyčia iš Brastos bažnytinės unijos taško suvokiama taip: unitinė Bažnyčia yra paklusni popiežiui, tačiau turi atskirus maldos namus). Gali būti, jog Maroszekas klydo ta prasme, kad bažnytine unija laikė radikaliąją kanoninę (o ne organizacinę!) unijos formą – vieningų maldos namų idėją, iškeltą Jono Sapiegos ir realizuojamą Ikaznėje²¹. Šią idėją Maroszekas įžvelgė vykdomą ir Aleksandro Chodkevičiaus

gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. IX. Roma, 1982, p. 111; *Kantak K.* Bernardyni Polscy, (1453–1572), 1. Lwów, 1933, s. 163–165.

¹⁷ *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų - bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. IX. Roma, 1982, p. 110–112; *Kantak K.* Bernardyni Polscy, (1453–1572), 1. Lwów, 1933, s. 165–166.

¹⁸ KDKW, Nr. 503, s. 611–613; *Trimonienė R.* Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, Metraštis, t. XII. Vilnius, 1998, p. 337.

¹⁹ *Голубинский Е.* История русской церкви, т. 2. Москва, 1900, с. 447–448; *Никольский Н. М.* История русской церкви. Москва, 1991, с. 164–165.

²⁰ Apie tai žr.: *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 1–15; *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią. Białystok: Wydaw. Uniwersytetu w Białymstoku, 2000, s. 116–155.

²¹ V. *Gidžiūnas* pirmasis istoriografijoje atkreipė dėmesį į J. Sapiegos 1501 m. funduo-

funduotame Supraslyje, o vėliau Možeikove ir Synkovičiuose²². Tačiau minėtas autorius neatkreipė dėmesio, kad Jono Sapiegos projektas, kuomet tokie maldos namai tampa pavaldūs valdovui ir Vilniaus vyskupui, palieka nuošalyje stačiatikų bažnyčios hierarchiją²³. Tikėtina, kad tam negalėjo pritarti Bulgarinovičius, bažnytinės unijos projektą radikalizavęs kitu – organizaciniu aspektu: Bažnyčios lieka atskiros (suprantama, Florencijos unijos sąlygomis), tačiau metropolito pavaldumas popiežiui sąlygoja LDK stačiatikių autokefalinės bažnyčios sukūrimą ne tik *de facto* (tai visuotinai pripažįstama 1458 m.), bet veikiausiai ir *de jure*, o stačiatikių metropolitas įgyja kardinolo rangą (kaip kažkada Izidorius).

XV–XVI a. sandūroje žinome atsiradusius du bažnytinės unijos projektus, sudarytus pagal Venecijos graikų bendruomenės pavyzdį: vienas Jono Sapiegos, kai kuriama dviejų konfesinių bendruomenių bažnyčia tampa pavaldi Vilniaus vyskupui, antras Bulgarinovičiaus, kai jis, norėdamas tapti kardinolu, siekė sukurti atskirą unitišką LDK metropoliją²⁴. R. Černius) padarė išvadą, kad Bulgarinovičiaus projektas buvo nerealus ir sukėlė katalikų Bažnyčios nepasitenkinimą.

Tokia galima autokefalija (bažnytine prasme) lenktų jos dignitorių rangų katalikų bažnyčios hierarchiją, kas savaime atveria kelius pretenzijoms patekti į Ponų tarybą. Tuo ypač buvo nesuinteresuoti katalikų vyskupai. Dviejų bažnytinės unijos projektų – Juozapo Bulgarinovičiaus ir Jono Sapiegos – įžvalga leidžia kitaip įsivaizduoti bažnytinės unijos likimą vėliau, po Bulgarinovičiaus vadovavimo metropolijai. Jeigu Maroszekui su Bulgarinovičiaus mirtimi bažnytinė unija baigiasi,

tą bažnyčią Ikažnėje, skirtą dviejų konfesijų – katalikų ir stačiatikių – apeigoms. Žr.: *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų–bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. IX. Roma, 1982, p. 117. Plg. *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajoobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 10; *Černius R.* Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Tarp istorijos ir būtovės, studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 252.

²² Autorius atkreipė dėmesį į minėtų cerkvių architektūrą, kurioje jungiami bizantinio ir gotikos stiliaus elementai. Žr.: *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią. Białystok: Wydaw. Uniwersytetu w Białymstoku, 2000, s. 137–138, 145–149.

²³ Lieka klausimas, ar J. Sapiegos programa vykdoma „raidė į raidę“, t. y., ar išlieka graikiškosios apeigos, ar pereinama į lotyniškąs. Vieni tyrinėtojai gali tai traktuoti kaip tapimą kataliku, nereikalaujant krikšto, o kiti, kad tai tik paklusnumas katalikų bažnyčiai. Dar vienas klausimas – jei vis dėlto išlieka graikiškos apeigos, tai ar jos įsileidžiamos į katalikų bažnyčias? Ir atvirkščiai – o kaip yra cerkvėse, ar unitai privalo įsileisti katalikiškas apeigas? Šiuos klausimus paliekame ateities tyrinėjimams.

²⁴ *Černius R.* Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Tarp istorijos ir būtovės, studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 256–257.

o Haleckiui ši bažnytinės unijos tradicija apnyko, tai todėl, kad abu istorikai kreipė dėmesį į metropolitų pozicijas Šv. Romos atžvilgiu.²⁵

Kaip ten bebūtų, atrodo, kad šios revoliucinės permainos išlaikė tokį pobūdį net nepritarus Bulgarinovičiaus projektui, priešingai, ir Aleksandras, ir Žygimantas Senasis, pasinaudodami šia permaina perėmė ne tik nominalaus, bet ir realaus LDK stačiatikių bažnyčios valdovo rolę, tuo palikdami LDK metropolitą Juozapą Soltaną (taip pat ir vėlesnius metropolitus) nuošalyje nuo bažnytinės unijos problemos. Tai kaip tik leistų paaiškinti, kodėl Supraslio fundacijos aplinkoje buvęs Smolensko vyskupas Juozapas Soltanas, tapęs metropolitu, yra laikomas bažnytinės unijos priešininku ar bent jau nieko nedarančiu dėl jos. Iš to išeitų, kad metropolitai tapo nereikalingi, nes valstybės valdovo funkcijos nepaprastai išaugo.

Antra vertus, tokiu būdu surandama puikiausia galimybė išspręsti stačiatikių pasaulietinio elito interesus ir „apeiti“ Horodlės draudimus. Esant tokiai situacijai, galėtume teigti, kad egzistuoja bažnytinė unija valdovo lygmenyje (arba jo dvaro lygmenyje), kuomet stačiatikių Konstantinopolio patriarchas tampa tik nominaliu LDK stačiatikių vadovu, o realiu stačiatikių valdovu tampa LDK valdovai katalikai²⁶.

Vadinasi, ši aplinkybė atiduoda bažnytinės unijos idėją į LDK katalikų hierarchų rankas ir ji visiškai nebepriklauso nuo Konstantinopolio patriarchų laikysenos. Tai ir paaiškintų keletą klausimų. Kodėl toliau remiama Supraslio cerkvės statyba²⁷, nors egzistuoja cerkvių statybos draudimas ir leidimo turi prašyti ne tik K. Ostrogiškis²⁸, bet ir lietuvių katalikiškos giminės atstovas Jurgis Grigoraitis Astikas, kuris, be valdovo leidimo pastatęs Anykščiuose cerkvę, turėjo ją, kaip

²⁵ O iš R. Černiaus pastebėjimų išeitų, kad jei nei popiežius, nei Katalikų bažnyčios hierarchija nebuvo suinteresuoti metropolito Bulgarinovičiaus organizaciniu radikalizmu, tai jie kaip tik galėjo pritarti kanoniniam radikalizmui. Tiesa, šis kanoninis radikalizmas buvo neparankus stačiatikiams ir, priešingai, žymiai artimesnis katalikybei, kuri, nereikalaudama antrojo krikšto, priima stačiatikius savo globon. Plg. Černius R. Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Tarp istorijos ir būtovės, studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 257.

²⁶ Tokią tendenciją skiriant metropolitus, kai XVI a. Kijevo metropolito institutas išgyveno nuopuolį ir patriarcho vaidmuo sumenko, o LDK valdovo valdžia išaugo, įžvelgė Borysas Gudziakas. Žr.: Gudziak B. A. Crisis and Reform, The Kijivan Metropolitante the Patriarche of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest. 1998, pp. 59–62.

²⁷ J. Maroszekas mano, kad Supraslio cerkvės statybą veikiausiai rėmė ir dk Aleksandras, nes vienam Aleksandrui Chodkevičiui tokia statyba vargu ar ekonomiškai būtų įveikiama. Maroszek J. Dziedictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 6.

²⁸ Kaip žinia, K. Ostrogiškis Oršos mūšio lauke išprašė iš Žygimanto Senojo leidimą dviejų cerkvių statybai Vilniuje. Plačiau žr.: Fijalek J. Opisy Wilna ceż do polony wieku XII-go // Atheneum Wileńskie, r. Z., 1924, zscz. 5–6, s. 137–146.

neteisėtą, 1529 m. liepos 8 d. Žygimanto Senojo įsaku nugriauti²⁹? Kodėl tos pačios estetinės ir konfesinės programos rėmuose statomos bažnyčios Možeikove ir Synkovičiuose? Kodėl apie abiejų apeigų bažnyčios fundaciją kalbama Turosnėje? Svarbų šaltinį nurodė Maroszekas, suradęs Turosno bažnyčios 1515 m. balandžio 23 d. dokumentą, nurodantį, jog ši šventovė turėjo tarnauti visiems esantiems vienybėje su Romos katalikų bažnyčia³⁰.

Haleckis, formuluodamas hipotezę, kad bažnytinė unija ir jos šalininkai negalėjo pradingti iš šio proceso jau Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto laikais (iš jo buvo pasitraukę tik metropolitai ir stačiatikių vyskupai), bažnytinės unijos procesą šiame laikotarpyje grindžia tik jos tradicijų tąsa (pvz., kn. Jurgio Slucko vedybos su katalike Elena Radvilaite)³¹. Haleckis jau nekalba apie bažnytinės unijos procesą. Ši Haleckio įžvalga leidžia manyti valstybėje egzistavus ne šiaip sau stačiatikius, bet ir stačiatikius unitus arba graikų apeigų katalikus.

Taigi šiame kontekste reiktų prisiminti unitu laikomą Pranciškų Skoriną³², kurio kūrybinė veikla, tiksliau – leidyba turėjo ne tik rusėnišką, bet ir katalikišką orientaciją, kas leidžia galvoti apie jo unitinę laikyseną. Be to, kaip tik 1526 m. kn. Jurgio Sluckio Veisiejų bažnyčios fundacijos akte tarp liudytojų minimas garsus „daktaras Pranciškus“³³. Tad ar bereikia didesnio sutapimo – unitas pas unitą!

Bandydami įžvelgti lokalinės neformalios bažnytinės unijos procesą Žygimanto Senojo laikais, prisiminkime, kad popiežiaus Aleksandro VI nuostatoms pasipriešino dvasininkai (ypač lenkų), kurie siekė išlaikyti perkrikštyjimo reikalavimą. Todėl Aleksandro VI paskelbtą 1501 m. rugpjūčio 23 d. bulę, uždraudę popiežius Le-

²⁹ *Trimonienė R.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai, 1996, p. 66.

³⁰ *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 11. Autoriaus nuoroda į šaltinį – Centralne Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie, F. 31, op. 2, k. 273, k. 7–8.

³¹ Itin svarbu, kad autorius nurodo, jog kn. Jurgis Sluckis kreipiasi vedybų klausimu į popiežių Klemensą VII, kuris pažymėjo: „Šis (kunigaikštis Sluckis – G. K.) gyvena pagal apeigas ir papročius graikų ir Rytų bažnyčios, tačiau, be to, pripažįsta katalikų tikėjimą“. *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kloczowskiego, 1–2. Lublin, 1997, s. 182.

³² *Ištisa P. Skorinos epocha, jo gyvenimo, individualybės, kūrybinės veiklos aspektai atspindi specialiaame straipsnių rinkinyje: Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытаньняў* (1986), Укл. Мальдзіс А. І. Мінск, 1989.

³³ Франціск Скарына. Зборнік дакумэнтаў і матэрыялаў. Мінск, 1988, с. 84–85: „Praesentibus uenerabilibus, honorabilibus et nobilibus d[omi]nis Iacobo Staszowsky, scholastico Uilnen[si] nec non Cra[oui]ensi, Sandomirien[si] ecclesiarum canonico, cancellario n[ost]ro Ioanne Syluio Amato, iuris utriusq[ue] doctore, canonico n[ost]ro Uilnensi et officiali generali, Georgio Chwalkowsky, in Ozie[r]sdy et Lintupie plebano, uicethesaurario n[ost]ro, nec non Petro Goznisky, curiae n[ost]rae marschalco et egregio uiro domino Francisco, medicinae doctore, testibus ad praemissa uocatis et rogatis“.

onas X 1515 m. Laterano suvažiavime³⁴. Tačiau, kas svarbiausia, prie šio klausimo buvo vėl sugrįžta 1521 m. vasario 2 d., kai popiežiaus legato Zacharijaus Ferreri dekrete įsakoma „laikytis popiežiaus Aleksandro VI bulės (1501 m. rugpjūčio 23 d.) instrukcijos, sugrąžinant jos visišką galiojimą“³⁵. Tuo pagrindu galime teigti, kad lokalinės neformalios bažnytinės unijos idėjos dvasia XVI a. trečiojo dešimtmečio pradžioje buvo gyva ir aktuali, nes kam reikėtų pakartotinai išleisti instrukciją, jei, tarkim, apskritai nėra unijos reiškinių ar proceso?

Atkreipkime dėmesį į platesnį neformalios lokalinės bažnytinės unijos realizavimo procesą, atvedusį stačiatikius ne tik į uniją, bet ir į katalikybę. Yra nemaža pavyzdžių, kai stačiatikiai pereidavo į Katalikų bažnyčios vienybę. Štai 1533 m. Chelmo žymiausias bajorų sluoksniš „perėjo iš rusų apeigų į Romos bažnyčią“³⁶. Tai aiškėja iš 1516 m. liepos 3 d. Gniezno arkivyskupo Jano Laskio notarinio akto, kuriuo jis patvirtino ir perteikė popiežiaus Leono X bulę Vilniaus vyskupui Albertui, – joje užsimenama ne tik apie indulgencijos suteikimą Žygimantui Senajam už jo nuopelnus katalikybei, bet ir apie stačiatikių atvertimą į katalikybę „ac sepius scismatici et Rutheni ad Catholica fidei reverterentur“ ir t. t.³⁷ Ši informacija dar kartą patvirtintų mūsų hipotezę, kad į bažnytinę uniją perėjo tik aukščiausias stačiatikių bajorų sluoksniš, todėl būtų galima kalbėti apie faktinę stačiatikių elito bažnytinę uniją.

Kita vertus, pažvelgus į „stačiatikių“ valdančiąjame elite korpusą ir empiriškai pagrindus jų konfesinę laikyseną, paaiškėja, kad stačiatikybei vietos valdovo aplinkoje tarsi nebelieka: Kazimiero laikais elite yra arba visi katalikai, arba tokie ryškiausi bažnytinės unijos šalininkai kaip Jonas Chodkevičius³⁸ bei Soltanai³⁹. Jau R. Trimonienė pagrindė Aleksandro Soltano unitiškumą. Informaciją, kad šis priėmė Katalikų bažnyčios globą be antrojo krikšto iš paties popiežiaus Pauliaus II, randame Erazmo Cioleko aprašymuose⁴⁰. Ten pat užsimenama ir apie Aleksandro

³⁴ *Fijalek J.* Pierwszy synod diecezji wileńskiej // *Kwartalnik teologiczny Wileński*, 1. 1923, s. 84.

³⁵ Ten pat. Plg. *Chodyncki K.* Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska, *Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa, 1934, s. 83.

³⁶ *Макаруй, История русской церкви*, т. 5, с. 165.

³⁷ Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius, F. 6. dok. 107, 109; *Trimonienė R.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidyrio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai, 1996, p. 68.

³⁸ Plg. *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów. Białymstok, 2003, s. 195–196.

³⁹ *Trimonienė R.* Aleksandras Soltanas – XV a. piligrimas // *Mokslas ir gyvenimas*, 1991, Nr. 2, p. 13. Plg. *Paravicini Anke und Werner.* „Alexander Soltan ex Lithuania ritum grecorum secans“. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469. Zwischen Christianisierung und Europäisierung: Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag, hrsg. von Hübner E., Klug E. und Kusber J. Stuttgart, 1998, S. 367–401.

⁴⁰ *Kutrzeba S., Fijalek J.* Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z początku wieku XVI-go // *Archiwum*

Soltano brolių Ivašką, kuriam popiežius Sikstas IV 1471 m. lapkričio 19 d. suteikė privilegiją, liudijančią jį tapus unitu⁴¹.

Aleksandro valdymo laikais politiniame elite iš esmės matome tuos pačius Kazimiero laikų veikėjus. Dokumentais patvirtintas yra Jono Sapiegos katalikybės pripažinimas ir perėjimas į uniją⁴². Žygimantų Senojo ir Augusto laikais bažnytinės unijos proceso avangarde buvo Chodkevičių giminė, patvirtinanti stačiatikiškos kilmės LDK visuomenės dalies (ypač jos aukščiausio sluoksnio) integraciją į LDK politinės tautos procesą. Taigi, nesant juridinio įteisinimo, vis dėlto galėtume teigti, kad LDK XVI a. egzistavo neformali lokalinė bažnytinė uniija. Jos įteisinimas, kaip žinia, buvo pasiektas tik Breste.

komisji historycznej, ser. II, 1, s. 75: „Soltan unus ex primoribus ducatus Lithuanie, frater germanus dicti Ivaszko, ad unionem suspectus per papam Paulum Rome sine baptismo, verum litteras non accepit, ubi abiuratis erroribus Grecorum et voto firmans, quod subiectus et fidelis Romane ecclesie esse debuit, manibus dicti pape communicatus est; iuramentum vero hoc circa baltei Jerosolimitani acquisitionem apud sepuchrum dominum repetivit“.

⁴¹ Kutrzeba S., Fijałek J. Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z początku wieku XVI-go // Archiwum komisji historycznej, ser. II, 1, s. 73–74: „Soltanus quidam nomine a Paulo II et Iwasco germanu eisu ex Lithvania primores inter Rutenos, ambo a Sixto IV ambo suscepti et bulli patentibus in suopse ritu manerer“. Plg. Halecki O. Od unii Florenckej do unii Brzeskiej. Lublin, 1997, s. 140–141.

⁴² Be to, minėtų Ivaškos Soltano bei Jono Sapiegos perėjimo į bažnytinės unijos pusę atvejai primenami 1501 m. traktate „Elucidarius errorum ritus Rutheni“. 1492 m. popiežiaus Inocentijaus laiške Lenkijos karaliui Jonui Albrechtui rašoma: „Venit ad urbem Romam dilectus filius Ioannes Sapiha, familiaris tuus, qui abiurata haeresi el lius pravitate deposita, ad catholice fidem et unionem sanctae nostrae ecclesiae rediit, et nunc nostra benedictione habita, ad te reverti statuit...“. Jaroszewicz J. Obraz Litwy, t. 2. Wilno, 1844, s. 33, 181. Plg. Макаруй История русской церкви, т. 9. Санкт-Петербург, 1879, с. 95–96. Šį traktatą surado ir komentavo Rita Trimonienė. Žr.: Trimonienė R. Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, Metraštis, t. XII. Vilnius, 1998, p. 338.